

Усеналиева Г.

АТООЧТУК СӨЗ АЙКАШЫНДАГЫ СИНОНИМДҮҮЛҮК

Усеналиева Г.

СИНОНИМНОСТЬ В МЕСТОИМЕНИИ

Кыргыз тил илиминде сөз айкашынын туруктуу сөз айкашы жана эркин сөз айкашы болуп бөлүнөрү белгилүү.

Туруктуу сөз айкашы тил илиминин өзүнчө тармагы болгон фразеологияда иликтенсе, эркин сөз айкашы синтаксистин изилдөө объектисине кирет. Эркин сөз айкашы – сүйлөм тутумунда түзүлгөн семантикалык – грамматикалык бирдик.

Кыргыз тилиндеги эркин сөз айкаштары синтаксис - окумуштуулар тарабынан багындыруучу түгөйү кайсы сөз айкашынан экендигине карата атоочтук, этишттик жана тактоочтук болуп бөлүнөрү изилденген.(1)

Атоочтук сөз айкашынын багындыруучу түгөйү атооч сөздөрдөн (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, азыраак санда тактооч) болот. Булардын ичинен зат атоочтор башка сөз түркүмүнө караганда активдүү колдонулат.

Багыныңкы түгөй болгон атоочтор багындыруучу зат атооч менен грамматикалык жактан ыкташуу, таандык, башкаруу байланыштары менен байланышат. Ыкташуу байланышы аркылуу уюшулган атоочтук сөз айкашынын эки түгөйү тең зат атоочтон болсо, багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйүнүн ар түрдүү белгилерин көрсөтөт.

Заттын эмнеден жасалганын (тигилгенин, өрүлгөнүн, оюлганын ж.б.) билдирүүчү сөз айкаштарына токтололу. А.Жапаров: «Адепки кездерде заттык аныктоочтор чыгыш жөндөмө формасында туруп, аныкталгычтын тегин, материалын билдире тургандыгын» белгилеп, мисалдар менен далилдеген.(2, 1979,47-бет.)

Заттын эмнеден жасалганын, чыгыш жагынан болгон өзгөчөлүгүн багыныңкы компонент туюндурат. Мисалы: Анын жанындагы төбөсүнө бир нече чачы жана бир тутам үкү тагынган кундуз тебетейди кийген, эки жагындагы төрттөн өрүлгөн чачына кызыл акак шуру, ак бермет жана седеп тагынган, кызыл жибек көйнөктүн этегин төмөн карай чубалтып, жашыл баркыт чапандын арткы этегин төмөн карай чубалтып, күмүш ээр токумдуу жоргонун соорусуна карай жайылтып, ... келе жаткан кыз – Түлкүбектин тууганы Атабектин кызы Кылымкан.(К.Ж.)

Жогорку сүйлөмдөгү асты сызылган сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйүнүн эмнеден кандай материалдан жасалгандыгын аныктоо синонимдүүлүккө алып келет. Мисалы: Тукаба тыштап, эки элидей кундуз кармаган тебетейин оң чекесине саал кыйшайта кийиптир (С. Ө.). Мында кундуз тебетей – кундуз кармаган тебетей, жибек көйнөк – жибектен тигилген көйнөк деген сөз айкаштарында ыкташуу

байланышы менен башкаруу байланышы синоним болуп келди.

Баркыт тыштаган чапан – баркыт чапан – баркыт менен тышталган чапан – баркыттан тышталган чапан бири – бири менен синоним боло алат. Баркыт жаздык деген сөз айкашы да жогорудагыдай мүмкүнчүлүккө ээ. Мисалы:

1. Көрпөчөсү көрпөчө эмес эле баркыт тыштаган чоң жаздык экен. (Ч.А.)

2. Үстүндөгү баркыт жаздык – көрпөчөлүү ээр токум менен иши да болбоду.(Ч.А.)

Лексико- семантикалык жактан күмүш ээр токум менен күмүш чапкан ээр токум синонимдеш болот.Мисалы: Күмүш чапкан ээр токум атка жараша түштү.

Жогорку сүйлөмдөрдөгү: кундуз тебетей, акак шуру, баркыт чапан, жибек көйнөк, күмүш ээр токум деген сөз айкаштары атрибутивдик катышты түзүп, колдонулушу жагынан активдүүлүгү байкалат. Көбүнчө мындай сөз айкаштары фольклордук чыгармаларда, ырларда, көркөм адабиятта кезигет. Мисалы: 1. Кундуз тебетейге үлпүлдөгүн үкүнүн жүнү жарашып турду. (Т.К.)

2. Көрпө ичигиң кендиги,

Эки ағана жаккан жок.(Б.А.)

3. Мүйүзүнө жылаажындуу кайың бешик илип келатты. (Ч.А.)

Бул сүйлөмдөрдөгү кундуз, көрпө, кайың зат атоочтору тебетей, ичик, бешик деген зат атоочтор менен ыкташуу жолу аркылуу байланышты. Кундуз тебетейге – кундуздан тигилген тебетей; көрпө ичикке – көрпөдөн тигилген ичик; кайың бешикке – кайыңдан жасалган бешик синоним болду.Демек, аныкталгычтын эмнеден жасалганын билдирген биринчи компонент чыгыш жөндөмөсүндө туруп, ага – ган формасындагы атоочтук катар келүү менен синонимдүүлүктү түздү.

Айрым учурда багыныңкы сөзгө туунду этишти жасоочу –ла жана туюк мамиленин -ыл мүчөсү менен атоочтуктун –ган мүчөсү уланат. Мисалы: Алтын саймалуу кымкап тон кийген зайып жакасынын эки өңүрүнө ничке күмүштөлгөн кемер курчанган. (Т.К.) Салыштырыңыз:

1. күмүш кемер – күмүштөлгөн кемер – күмүштөн жасалган кемер;

2. Төбөсүнө кийгени,

Алтындалган такыя .(«КМ»)

Эгер бул компоненттердин схемасын түзсөк, ал төмөнкүдөй болот: зат атооч + зат атооч; зат атооч (чыгыш жөндөмөдө) + атоочтук + зат атооч (атооч жөндөмөдө).

Мындай конструкциялар сүйлөм тизмегинде бири-бирин алмаштыра алышат. Тек гана маанилик жактан билинер-билинбес айырмаланып турат.

Эгер күмүш кашык, түлкү тебетей, кымкап тон менен күмүштөн жасалган кашык (же күмүш жалатылган кашык), түлкүдөн тигилген тебетей, кымкап менен тышталган тон деген сөз айкаштарын салыштырсак, биринчи конструкциялар эки гана сөздөн, ал эми экинчи конструкциялар үч жана төрт сөздөн турган татаал сөз айкаштарынан түзүлгөнүн көрөбүз. Булардын ортосунда жогоркудай эле өзгөчөлүктөр бар.

М.С.Сергалиев мындай конструкциялардын экөөн тең пайдалануу керектигин белгилеген (3,1981, 84.). Ал дайыма эле сүт кесме дегенден көрө, сөз арасында сүттөн даярдалган кесме же сүткө бышырылган кесме дегенди колдонуу стилистикалык жактан да маанилүү боло тургандыгын көрсөтөт.

Көркөм чыгармаларда стилдик максатта бир эле сөз айкашын бир нече жолу кайталай бербестен, экинчи конструкциялар да пайдаланылат. Мисалы: 1. Ак кайындан жасалган ак бешиктин туткасында күмүш жылаажын шыңгырайт. 2. Азыр да жылаажын үнү чыкканда Мүйүздүү Бугу-Эне мүйүзүнө кайың бешик илип алып келаткандай.(Ч.А.)

Аныкталгычтын тегин, эмнеден жасалганын билдирүүчү атрибутивдик катыштар тегинде төмөнкүдөй үлгүдө жасалган. Мисалы: карагай челек, алтын саат, тыбыт жоолук – карагайдан жасалган челек, алтындан жасалган челек, тыбыттан токулган жоолук ж.б. (4, 1997,104.)

Салыштырыңыз: 1. Далайдан кийин көк темир туулганы башына кийип, ... кыз ортого чыкты. 2. Тулпарды тандап минишип, көк темирден туулганы көмкөрүп башка кийишип.... 3. Көк темирден жасалган туулгасы башынан ыргып... (А.Ж.)

Биринчи жана экинчи сүйлөмдөгү салыштырылып жаткан сөз айкаштарына караганда үчүнчү жана төртүнчү сүйлөмдөгү багыныңкы түгөйү чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсүн кабыл алган сөз менен атоочтуктан турса, аныкталгычтын эмнеден жасалганжыгы ачык билинет.

Мисалы:

1. Алтындан соккон чарайнанын анык чети деп... уруп өттү.(А.Ж.)

2. Күндөй бетин нур чалып,

Алтындан кемер курчанып.(«Манас»)

3. Курчанып жүрчү улуулар,

Күмүштөн кемер куру бар.(Ж.С.)

Заттын эмнеден жасалганын, тегин, материалын билдирген сөз айкашынын синонимдүүлүгү төмөнкүдөй түзүлөрүн эске алууга болот:

1. Заттын эмнеден жасалганын багындыруучу сөз эмес, багыныңкы сөз билдирет.

2. Сөз айкашынын синонимдүүлүгүн жөнөкөй гана сөз айкаштары түзбөстөн, татаал сөз айкаштары да түзөт: күмүш кашык- күмүштөн жасалган кашык ж.б.

3. Эки түгөйү тең атооч сөздөн болуп, ага – ган формасындагы атоочтуктун тизмектелиши менен түзүлөт: жибек көйнөк – жибектен тигилген көйнөк.

4. Атоочтук өзүнөн мурунку сөздү чыгыш жөндөмөсүндө башкарат.

5. Башкаруу байланышы менен ыкташуу байланышы синонимдүү болот.

Адабияттар:

1. А.Жапаров. Кыргыз тилинин синтаксиси.- Ф.: Мектеп, 1979.
2. А.Иманов. Кыргыз тили. – Ф.: Мектеп,1990.
3. М.С.Сергалиев. Синтаксистик синонимдер . А-А.: 1981.
4. А.Сапарбаев. Синтаксистик окуунун негиздери.-Б.: 1997.